

А.К.Тихонов*

ЄВРЕЙСЬКІ ПОГРОМИ 1881 р. В УКРАЇНСЬКИХ ГУБЕРНІЯХ РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ

У статті розглядається проблема виникнення єврейських погромів на території українських губерній Російської імперії. На основі документів, які зберігаються в Російському державному історичному архіві (м. Санкт-Петербург), автор висвітлює діяльність органів державної влади, спрямовану на стабілізацію обстановки в цьому регіоні імперії. Аналізуються погляди різних прошарків російського суспільства.

Однією з основних проблем, що нею переймалось російське суспільство на початку 80-х рр. XIX ст., були єврейські погроми в українських губерніях Російської імперії.

Їх початком послужив погром в Одесі 1871 р. У цьому місті вже з 50-х рр. XIX ст. відбувалися окремі випадки зіткнень християн-греків з євреями-юдаїстами. Так, у перший день Великодня, 28 березня 1871 р., євреї кепкували з греків, котрим поліція заборонила палити з рушниць та пістолетів, що вони робили завжди. Відтак зчинилася бійка, і серед людей пішов погolos, що три дні можна бити євреїв. Порядок відновили лише 2 квітня. За цей час постраждало 863 єврейських будинки, було розграбовано 552 шинка. Серед тих, хто виносив майно з розбитих єврейських будинків, було помічено й чимало євреїв¹.

Хвиля єврейських погромів пройшла по українських губерніях навесні 1881 р. Усі вони почалися на Великодньому тижні і тривали в різних місцях до початку липня 1881 р. За свідченнями віленського губернатора К.І.Палена, щовесни перед Великоднем поліція Віленської губернії була завалена заявами про вкрадених євреями християнських дітей, з яких пізніше жоден випадок не підтвердився². Цьому передувало багато чуток, що поширювалися серед простолюду. Основна з них – використання євреями крові християнських дітей і нібито отриманий дозвіл від царя три дні безкарно громити євреїв. Єврейські погроми охопили Єлисаветград, Ольвіополь, Кишинів, Київ, Одесу, Варшаву, губернії Чернігівську, Київську, Херсонську, Катеринославську, Полтавську, Бессараб-

---

* Тихонов Андрій Костянтинович – канд. іст. наук, доцент кафедри соціально-гуманітарних дисциплін Владимирської філії Російської академії державної служби при президентові Російської Федерації.

ську, Волинську, Подільську, Таврійську. Погроми розпочалися з Великоднього тижня в 1881 р. (15 квітня, середа) і тривали в різних місцях до початку липня 1881 р. Найбільші з них відбулися в Єлисаветграді Херсонської губернії (15–17 квітня), Києві (26–28 квітня), в Чернігівській (27–28 квітня), Катеринославській, Харківській (3–4 травня), Київській (26–27 квітня), Херсонській (26–27 квітня), Полтавській (30 червня – 2 липня) губерніях та у Варшаві, а також в Ольвіополі Херсонської губернії (17 квітня), Кишиневі (20 квітня), Одесі (6–7 травня). Приводом стали чутки про царський дозвіл «бити жидів». Загалом у рухові брала участь міська чернь та селяни, низкою погромів керували «коноводи». Громили єврейські будинки (ламали й викидали з вікон меблі, розпорювали подушки й пуховики, розкидали килими) та, особливо, шинки й корчми. Убивства євреїв були одиничними, а деякі з них, хто купив револьвери, давали відсіч. Влада намагалася запобігати погромам, викликаючи війська, поліцію, козаків, залучаючи православних священиків, видаючи відповідні розпорядження. Було багато заарештованих (у тому числі й серед юдеїв).

Християни, щоб уникнути погромів, виставляли ікони, на дверях малювали крейдою хрести. Натовп вимагав хреститися зустрічних та христосуватися, християн не чіпали. Багато заможних євреїв прагнули відкупитися від юрби, пропонуючи від 400 до 2 тис. руб., але натовп, як правило, грошей не брав – металеві розкидали, а паперові рвали й палили. Коли наближались війська, юрба розсіювалася. За натовпом часто йшли жінки і підлітки, котрі збирали речі, викинуті з будинків євреїв, і пізніше намагалися продати їх на базарі³.

Пересічну картину єврейського кварталу після погрому описав кореспондент газети «Голос» в м. Єлисаветграді: «Насамперед, кидається у вічі білизна вулиць, укритих пухом від перин, ніби снігом. Жодна подушка, жодна перина в єврейських будинках не залишилася цілою – усі розрізані, пух і пір'я викинуті на вулицю. Поблизу розбитих будинків – залишки поламаних меблів та різного манаття. Тут валяються кістяки фортеп'янів (так у тексті – А.Т.), балалайок із порваними струнами, залишки меблів; ще далі – залишки шибок. Усередині будинків ламали й розбивали усе до останньої дрібної речі»⁴.

Влада, як правило, вживала заходів проти повторення погромів (як це було зроблено в Єлисаветграді Херсонської губернії, де відбувся перший погром) – були розібрані всі дерев'яні мости через річку, щоб припинити наплив селян у місто з різних кінців; було наказано не впускати в місто селян без особливої потреби; усі корчми в місті закриті; після дев'ятої години вечора заборонялося виходити з будинків без перепусток⁵.

С.Ю.Вітте у своїх мемуарах так оцінює діяльність уряду з призупинення безладу: «Узагалі уряд у той час дивився на справу так, як і повинен дивитися, а саме, що жодних безладів, жодних погромів, проти кого вони б не були спрямовані – проти росіян чи проти євреїв, – держава терпіти не повинна. І дійсно, у той час розправлялися з безладдям жорстко (як, проте, і треба з ними розправлятися). З'являлися війська, які барабанным боєм попереджали натовп, щоб той розходився, і якщо юрба не йшла, то військо могло застосувати зброю (багнети). Дякуючи таким енергійним діям із боку уряду безлад був припинений. Натовп приводили на різні площі, саме тоді його привели у двір перед грецькою церквою, під вікна того номеру готелю, де я жив, і тут протягом декількох годин нещадно били різками цих бешкетників»⁶.

Для розслідування причин єврейських погромів навесні 1881 р. вищою російською владою була сформована комісія під керівництвом генерал-майора почту його імператорської величності графа І.П.Кутайсова. Він розіслав губернаторам областей, де пройшли погроми, циркуляри з вимогою дати опис самих погромів на підвідомчій їм території, їх причини і заходи із запобігання в майбутньому. Відповіді були отримані від губернаторів Київської і Волинської губер-

ній – генерал-ад'ютанта А.Р.Дрентельна; Херсонської губернії – А.С.Ерделі; генерал-губернатора Одеси – А.М.Дундукова-Корсакова; Харківської та Катеринославської губерній – генерал-губернатора князя Д.І.Святополк-Мирського; Бессарабської губернії – О.М.Янковського.

Загальною причиною погромів, після аналізу відповідей губернаторів і приватних осіб, комісія визначила таку – розправа з євреями, в очах народу, не має злочинного характеру, а також переконання, що євреї не може користуватися такими ж правами, якими користуються решта громадян. Євреї здатен витерпіти будь-яку особисту образу і насилля, аби мати з цього зиск. Отже бити єврея не є злочином. А такими були думки народу про єврейську власність – євреї набуває матеріальних статків нечесним шляхом, не працюючи, а лише брехнею і шахрайством наживаючись за рахунок християнського населення. Отже, нищити майно євреїв – не злочин, і навіть дозволено. До цього слід додати переконання, що саме євреї убили царя 1 березня 1881 р., а також віра у наявність царського указу про дозвіл бити євреїв протягом трьох днів⁷.

Що ж було безпосереднім приводом до погромів? Так, приводом до Єлисаветградського погрому став інцидент у винному погребі єврея-міщанина Шулима Гричевського (він був відомий як неперекірливий у способах наживи і нерідко притягувався в камеру мирового судді за буйство) і міщанина Сидоренка (в народі – «юродивий Іванушка»). 15 квітня 1881 р. Сидоренко почав співати «Христос воскрес!» і розбив чарку ціною 3 коп., за що його виштовхали з шинка й побили. Після цього почали бити євреїв. 16 квітня лише дощ із холодним вітром розсіяв юрбу в Єлисаветграді. З 17 по 21 квітня безлад охопив селища Єлисаветградського повіту. У Києві в погромах брала участь «боса команда» – вантажники з дніпровських пристаней. У Київському повіті безлад охопив 42 селища. Причина погрому в Смілі – продавець м'яса Іцко Вербицький 3 травня сторгував у невідомого селянина корову з телям за 42 руб., але підійшов інший селянин і запропонував продавцеві 45 руб. Він йому і продав. Вербицький почав сваритися й вдарив продавця та покупця корови дрючком. Після цього почався погром.

Звичайний сценарій погрому: народ збирався в корчмах, відмова євреїв відпускати горілку у борг призводила до сварок, в результаті чого руйнувалася як корчма, так і єврейські будинки. У Мелітополі поліція звернула увагу на семирічну дівчинку, що ходила вулицями. Вона сказала, що бабуся прислала її з села (6 верст), мовляв, «у місті будуть бити жидів, тож ти піди туди й захопи хустинок»⁸.

У Ольвіополі безлад розпочався бійкою місцевих та єврейських дітей. Приводом до безладдя в Чернігівській губернії стали чутки про єврейські погроми в Єлисаветграді та Києві. Юрба, що громила синагогу в Єлисаветграді, казала: «Плевну брали!»⁹.

Основну увагу комісія І.П.Кутайсова приділила причинам єврейських погромів. У свою чергу губернатори постраждалих від погромів областей активно цікавилися думкою простолюду, насамперед селян, і на цій основі робили власні висновки. Наведемо найбільш типові думки селян, міщан, робітників із різних губерній «смуги постійної єврейської осілості». У Херсонській губернії: «Ми виріжемо жидів і заберемо у них землю, якої нам не вистачає. Ми їм покажемо, як їм кланятися в пояс та називати їх панамі»¹⁰. У Києві гасла: «Годі правити євреям! Тепер свято на нашій вулиці! Усе вони прибрали до рук! Усе дорого! Ми страждаємо через євреїв!»¹¹.

В Одесі неприхильність народу до євреїв та презирливе ставлення до них було пов'язане зі збагаченням тих не працею, а дрібними угодами спекулятивного характеру. Також євреї насміхалися з християн, мовляв, у них «усе куплено», маючи на увазі органи влади. До цього слід додати економічну експлуатацію (подільський, волинський, київський та харківський генерал-губернатори),

адже селяни за кріпосного права були захищені від подібної експлуатації, а зараз знов потрапили в економічну залежність. Зі звіту І.П.Кутайсова: «По Єлисаветграду: євреї, коли розбагатіли, вимагали від корінного населення поваги та щоб їх називали панами. По Чернігівській губернії: народ не бив євреїв, а лише руйнував їхнє рухоме і нерухоме майно. По Бессарабській губернії: байдужість інтелігентних класів до долі селян, їх нерозвиненості й ліні. А також існує думка, що євреї – люди поза законом і відкараскатися від них мирним шляхом абсолютно неможливо. Селяни мовчать через боягузтво та лінощі»¹².

Загальні висновки комісії І.П.Кутайсова та вищої комісії для перегляду законів про євреїв щодо причин погромів 1881 р. після аналізу записок та звітів з місць виглядали таким чином. Основними причинами погромів були: 1. Ненависть місцевого населення до єврейства за його діяльність, що породила тяжке економічне становище населення. Утримують у своїх руках систему кредитів і беруть дуже великі відсотки з них, доводячи населення до розорення. Євреї скупили підряди на вирубку лісів в Україні, залізниці, військові поставки під час Кримської (1853–1856 рр.) та Балканської (1877–1878 рр.) воєн. Від цих видів діяльності вони отримують величезні прибутки. Небажання займатися продуктивною працею, оскільки вони – Богом обраний народ, а всі інші приречені лише служити їм. Надлишок у міських думах євреїв і, як наслідок, – усі питання вирішують на власну користь. Нехтують військовою повинністю¹³. 2. Щира віра в царський наказ про дозвіл погромів за участь євреїв у царевбивстві. 3. Рух було спрямовано винятково на майно євреїв, а не проти особи; напади на євреїв здійснювали упосліджені члени суспільства. 4. Майно євреїв в основному знищувалося, але крали його люди, що не брали участі в погромах. 5. Влада не запобігла безладу. 6. Пропаганда соціалістів та анархістів виключалася; ланцюгова реакція та інстинкт натовпу. 7. Історичні корені «жидотрепанія» (рос. – прим. ред.) в південній та південно-західній Русі. 8. Не могли скласти євреям конкуренцію. 9. Посередництво, уникання продуктивної праці. 10. Гарне знання законів євреями та їх незнання селянами, покази свідків не враховувалися, а лише розписки, котрі євреї не давали з будь-якого приводу, а якщо й давали, то не ставили дати. 11. Зловживання при торгівлі спиртним (без акцизу, самопал, продаж у свята, з-під поли). 12. Торговельний обіг у губерніях смуги осілости вищий, ніж у внутрішніх губерніях Росії. Причини: порти, залізниці, кордон, підприємливість євреїв. Єврейська торгівля розвинена в Одесі, Києві, Ковно, Кишиневі, Вільно, Бердичеві; дрібна торгівля в смугі єврейської осілости (1 торговець на 600 осіб у християн і 1 єврейський на 120 євреїв)¹⁴.

Постраждала сторона мала власну думку про причини безладу. Типова думка свідка-юдея на суді в Києві: «Євреї скупчені в одному місці й обмежені у правах. Вони не мають можливості докласти зусиль до продуктивної праці. Відтак звертають увагу на інші сфери (лихварство й утримання корчем). Для цього вони повинні об'єднатися та втримувати свої позиції в суспільстві». На поставлене прокурором питання («чому єврейська експлуатація настільки розвинена?») євреї відповіли: «Вона знаходить ґрунт в економічних умовах життя нашого народу»¹⁵.

Таким чином, причинами погромів було небажання євреїв займатися менш вигідною продуктивною сферою, до чого їх постійно підштовхувала держава. Фактично це можна назвати конфліктом із державою. Євреї, займаючись найбільш вигідною у грошовому плані діяльністю та об'єднані однією вірою, становили чи не найуспішнішу конкурентоспроможну групу населення в західних губерніях. До того ж, основний дохід вони отримували не з продуктивної сфери, що було дуже незвичним для решти населення Західного краю. На це накладалися ще й упередження часів середньовіччя щодо юдейської віри та її стосунку до християнства. Усі разом ці фактори становили «запальну суміш», яка могла спалахнути у будь-який момент, що й сталося 1881 р.

Поліція, козацькі загони та війська повсюдно брали участь у встановленні ладу, спокою і призупиненні погромів, але не завжди встигали вчасно. Після прибуття армійських частин безлад припинявся. Так, у Києві юрба несла таран, яким висаджували двері будинків і крамниць. Солдати відкрили вогонь по натовпу погромників, унаслідок чого були поранені, а 18 осіб вбито¹⁶.

Єлисаветградська комісія підтвердила відомості про закупку євреями до Великодня револьверів і пальби з них зі своїх будинків¹⁷. Під час придушення виступу в Ніжині було 8 убитих. У доповіді начальника жандармського управління в Ніжинському повіті йшлося, що юрба закидала солдатам та офіцерам пролиття християнської крові заради євреїв та звинувачувала євреїв у підкупі військ¹⁸.

Жоден будинок чи магазин, який не належав євреям, не постраждав. Так само не постраждали євреї (а також їхнє майно), які проживали в будинках християн¹⁹.

Практично все майно євреїв, що зазнали погромів, було застраховане. В Єлисаветграді сума страхових платежів склала до 500 тис. руб. Усього ж у місті було зруйновано до 500 будинків і понад 500 крамниць, а загальні збитки сягнули 1,5 млн руб.²⁰ Після погромів в Єлисаветграді керівник єврейської громади Санкт-Петербурга барон Гінзбург клопотався перед владою про виділення для євреїв 5 тис. руб. Крім того, євреї-торгівці смуги осілости звернулися з клопотанням до уряду виділити їм кредит у Державному банку в розмірі 300 тис. руб.²¹ У 1883–1884 рр. антиєврейський безлад відновився, навіть вийшов за межі смуги осілости. 1883 р. погроми відбулися в Катеринославі, Кривому Розі, Ростові-на-Дону. 1884 р. пройшов погром у Нижньому Новгороді. Цікавою є його причина. 7 червня 1884 р. мати-християнка наказала своїй доньці, щоб та не гралася з єврейською дівчинкою, бо євреї її, мовляв, заріжуть. Після чого, близько 21 год., відбувся погром єврейської молитовні й будинків. Було вбито 6 осіб (включаючи одну дитину) і важко поранено 5 осіб²².

Такий розвиток подій на початку 80-х рр. XIX ст. викликав сильний резонанс у суспільстві, яке розкололося на дві частини. Так, єврейське населення й ліберально налаштована частина російського суспільства запевняли, що погроми були ретельно продуманою акцією. Вони пропонували скасувати смугу осілости, дозволити спільні шлюби з християнами, запровадити світську освіту для євреїв та скасувати всі спеціальні обмежувальні закони²³. Серед євреїв виявилася велика кількість революціонерів – як правило, студенти, що не довчилися. Це було помічено ще у 80-х рр. XIX ст.²⁴ Другу частину представляла більшість християнського населення смуги осілости. Основну причину погромів, на думку цієї частини населення, висловив Н.П.Гіляров-Платонов: «Єврейські погроми – протест майновий, а не політичний, плеємінний або релігійний»²⁵.

Причини неприязні до євреїв-юдаїстів із боку християнського населення смуги осілости полягали у невдоволенні тим, як вони заробляли собі на прожиття. Усе це відбилося в листах до МВС та особисто міністра Н.П.Ігнат'єва, в яких здебільшого повторювалися вже викладені в розслідуванні причин погромів факти²⁶.

Пропозиції щодо євреїв, направлені міністрові внутрішніх справ графу Н.П.Ігнат'єву, згодом склали основу «Тимчасових правил» від 3 травня 1882 р.²⁷ Нагальну необхідність обмеження євреїв висловив заслужений професор Київського університету св. Володимира Н.К.Ренненкампф (це була відповідь на ідеї ліберала Б.Н.Чичеріна, подібні до поглядів К.Д.Кавеліна):

«– Євреї занадто енергійні й підприємливі навіть порівняно з великоросами; вони культурніші, розумніші, ...; зберігають міцний внутрішній зв'язок, солідарність, керівництво і допомогу кагалу. Усе це дає їм більші переваги перед слабким і темним селянством, на якому тримається сила і міць Росії. Не можна кидати це «мужицьке царство» напризволяще, на ласку корисливої, нічим не обмеженої, сміливої спекуляції і конкуренції.

– Не можна давати євреям право на селянську землю, оскільки дуже скоро половина селянських наділів перейде в єврейські руки, а селяни стануть наймитами.

– Обмеження в середній та вищій освіті для євреїв – кошти на їх утримання дають загалом росіяни, до того ж євреї, як найзаповзятливіші, займуть основну частину місць.

– Пристрасть до спиртного упослідженого, неписьменного населення, приреченого на одноманітну й тяжку працю, зокрема російського селянства, відома. Також відома схильність євреїв користуватися слабкістю народу й розорювати його добробут корчмарством. Звідси – треба заборонити євреям продаж спиртного.

– Ліквідувати все, що підтримує замкнутість євреїв – єврейські товариства, коробковий збір, казенний равінат, власні метричні книги.

– Викоринення талмудизму в єврействі, коли будь-яка ручна робота вважається принизливою, як і хатня жіноча праця по дому (будуть жебраками, але не працюватимуть навіть для себе).

– Подбати про освіту для російських селян»²⁸.

У результаті вивчення всіх цих послань 16 лютого 1882 р. з'явилася записка міністра внутрішніх справ графа П.Н.Ігнат'єва директору департаменту духовних справ іноземних сповідань А.Н.Мосолову під назвою «Охоронні заходи щодо євреїв»:

«– Єврей вважається корінним мешканцем тільки після його натуралізації. Її критерії: проживання на одному місці не менше 10 років; вік від 28 років; вихрести від 6 років, новонароджені з третього покоління.

– Не можуть свідчити проти християн у справах громадянських.

– Кредити Держбанку для євреїв припиняються.

– Єврей до натуралізації має лише ті права, які йому дали товариства самоуправління; не можуть бути гласними, представляти християнські товариства і їх інтереси; обмежити вигоду гільдійських посвідчень (особливо першої гільдії); якщо навчальний заклад відкритий не за кошти євреїв, то їм там не можна навчатися; адвокатство проти християн заборонене; заборона приймати під заставу рухоме майно у християн; лихвар втрачає все, якщо подвоює відсотки; списки євреїв-лихварів повинні обнародуватися; домовласники-євреї платять подвійний податок; якщо євреї продали нерухомість християнам, термін їх натуралізації скорочується; не можна аптекарям-євреям відкривати нові аптеки; єврейські товариства повинні вказувати на підозрілих осіб зі своїх.

Адміністративні заходи щодо євреїв:

– Євреї приписуються до товариств.

– Шинкування справа вилучається у євреїв.

– Підозрювані в конокрадстві й підпалах євреї виганяються із селищ.

– При бажанні євреїв виїхати за кордон це право надається безперешкодно.

Причини обмежувальних заходів:

– Вони пов'язані з бажанням не стати єврейськими батраками й не перетворити свій край на Палестину.

– Громадянськість виробляється століттями.

– Євреї не створювали нашої держави.

Їм надається можливість піти шляхом татар і караїмів, які з XIV ст. опинилися у складі держави і зараз є повноцінними громадянами. Від євреїв вимагається лише чесність та громадянськість»²⁹.

Аналізуючи відправлені в МВС і департамент духовних справ іноземних сповідань записки губернаторів і населення західних губерній, стає зрозумілою поява 3 травня 1882 р. «Тимчасових правил», що відображали позицію основної частини неєврейського населення західних регіонів Російської імперії й були відповіддю на ситуацію, яка тоді склалася.

В узагальненому вигляді причину неприязні до євреїв висловив у таємній доповідній записці, що була опублікована в Женеві Бундом 1903 р., віленський губернатор К.І.Пален. Основні її положення:

«– Віковічні уявлення про євреїв як про народ проклятий, який у соціальному плані не відрізняється від циган. Там, де євреям надається рівноправ'я, з'являється, як правило, реакція щодо відтиснення їх на становище соціальної підпорядкованості християнському населенню. До того ж, це ще й успішні конкуренти.

– У стосунках із корінним населенням євреї, як показує нам досвід історії, керуються здебільшого етикою закону. Підпорядкування вимогам закону основане у більшості християнського населення на християнському етапі, навіть якщо влада за це не може карати, оскільки християнська етика ширша від тої, що підпорядкована законам. Євреї же у ставленні до християн керується насамперед страхом кари закону, а де кара його не може настигнути, не вважає себе особливо пов'язаним з іновірцями. Євреї займаються тими промислами, які згідно з християнською етикою аморальні (будинки розпусти, лихварство, шинкування). Вони безсоромні у звичках обходити закон. Ці негативні риси певної частини єврейства виробилися століттями гонінь, принижень і переслідувань, але від чого б не залежали ці риси, вони пояснюють вибух масової ненависті населення до євреїв у багатьох державах і в різні періоди історії. Багато народів ведуть політику прищеплення християнської етики євреям. Позитивно політика обрусіння відбилася на євреях у 1812, 1830 і 1863 рр. у Віленському краї, де вони прийняли бік російської народності.

– Наслідки закону 1882 р. про заборону євреям селитися у сільській місцевості, оскільки євреї, які тимчасово проживають у селі, намагаються отримати максимальний зиск від хижацької експлуатації ресурсів (лісозаготовки, унаслідок чого за 25 років вирубали всі ліси у Віленському краї).

– Кожен контакт єврея з нижчими органами влади переконує єврея, що державна влада слабка й підпадає під вплив різних компромісів і підкупів»³⁰.

Таким чином, більша концентрація іудейського населення в західному регіоні Російської імперії призводила до жорсткої конкуренції між одноплемінниками, оскільки всі євреї намагалися займатися одними й тими ж промислами. Тому християнське населення не витримувало такої боротьби з причин, нами вже вказаних. Розорювалися й багато євреїв. Не маючи можливості покинути смугу осілості, вони з метою виживання найчастіше займалися протизаконною діяльністю, яка межувала з банальним шахрайством. Заради об'єктивності варто відзначити, що так само робили й росіяни, християнські купці, промисловці та банкіри у великоросійських губерніях та, особливо, щодо іногородців Сибіру – більш слабких і недосвідчених у веденні підприємницької діяльності.

У зв'язку з усіма подіями, що відбулися, цікавою є характеристика С.Ю.Вітте, яку він дав імператору Олександрові III, якого нерідко в історичній літературі називають мало не натхненником погромів: «Говорячи про імператора Олександра III, я повинен сказати, що хоч націоналістичний погляд, у прямому сенсі, був не чужий духові імператора Олександра III, але націоналізм його був дуже благородним. Імператор Олександр III розумів, що він є імператором усіх своїх підданих. Найбільше з усіх своїх підданих він, звичайно, любив росіян, але я думаю, що він би обурився, якби жив у наш час, тобто у час цькування усіх підданих Російської імперії, котрі не підтримують поглядів А.І.Дубровіна, М.О.Меньшикова, В.М.Пуришкевича і подібних. Імператор Олександр III був російським патріотом, але високоблагородним, і з погляду шляхетності його душі він, звичайно, був російським імператором, оскільки він, мабуть, був благороднішим, ніж його віронопіддані... Я розходився з Плеве і в єврейському питанні. У перші роки мого міністерства за імператора Олександра III государ якось

мене спитав: «Чи правда, що ви стоїте за євреїв?». Я сказав його величності, що мені важко відповісти на це питання, і спитав дозволу государя поставити йому питання у відповідь на його. Отримавши дозвіл, я запитав його, чи може він потопити всіх російських євреїв у Чорному морі. Якщо може, то я розумію таке вирішення питання, якщо ж не може, то єдине вирішення єврейського питання полягає в тому, щоб дати їм можливість жити, а це є можливим лише при поступовому скасуванні спеціальних законів, створених для євреїв, оскільки врешті-решт не існує іншого вирішення єврейського питання, як надання євреям рівноправ'я з іншими підданими государя. Його величність на це мені нічого не відповів і залишився до мене прихильним і вірив мені до останнього дня свого життя. Нещасний день для Росії... Я й по сьогодні залишаюся при висловленому мною Олександром III переконанні з єврейського питання. Тому коли я був міністром фінансів, я систематично заперечував проти всіх нових заходів, що їх хотіли ухвалити проти євреїв. Я був безсилим змусити переглянути всі існуючі закони проти євреїв, з яких більшість дуже несправедливі, а взагалі закони ці принципово шкідливі для росіян, для Росії, оскільки я завжди дивився й дивлюся на єврейське питання не з погляду, що приємно для євреїв, а з погляду, що корисно для нас, росіян, і для Російської імперії. Усі найбільш суттєві закони, що обмежують права євреїв, пішли в останні десятиліття не в законодавчому порядку, а через Комітет міністрів, як закони тимчасові. Завжди використовувалася одна фарисейська формула: «Надалі для перегляду всіх законів про євреїв (причому, завжди давалося зрозуміти, що закони ці будуть переглядатися в бік розширення, а не обмеження), повеліваємо і т.д.»³¹.

Після серії погромів потребувало зміни й законодавство щодо євреїв. У департаменті духовних справ іноземних сповідань МВС було відіслано «Огляд нині чинних виняткових законів про євреїв, що перебувають у підданстві Росії», складений чиновниками цього департаменту. У МВС основну мету таких змін визначили наступним чином – особисті, майнові й права євреїв за станом, а також їх обов'язки стосовно держави не повинні залежати від віросповідання³².

Відтоді, як великі маси юдеїв опинилися в складі Російської імперії (остання чверть XVIII ст.), можна виділити два етапи у формуванні відповідного законодавства: 1) 1772 – до середини 20-х рр. XIX ст., метою якого було поліпшення побуту євреїв шляхом заохочувальних заходів; 2) середина 20-х рр. XIX ст. – 1835 р. – посилення системи заборон та обмежень, а також розвиток регламентації й урядового контролю над юдейськими громадами. Вони здійснювалися задля розвитку поміж юдеями загальної освіти, «корисної продуктивної праці», розвитку форм життя, прийнятних у суспільстві. Причина їхніх невдач – опікунство застосовувалося не зважаючи на місцеві обставини і безвідносно до конкретної людини³³.

Ще до погромів згідно з циркуляром №73 (від 24 червня 1878 р.) було висунуто вимогу вживати в паспортах як віросповідання «юдей», а не «євреїв»³⁴. У січні 1881 р. фінський сейм з огляду на зловживання при торгівлі заборонив євреям селитися у Гельсінгфорсі³⁵. Головна задача була в скасуванні законів, що створювали для євреїв особливі, окремі від іншого населення, умови. Це, своєю чергою, створювало більші проблеми. Так, виселені з сіл євреї переповняють міста й містечка, в яких забракне засобів для харчування такої кількості людей. Ціна нерухомості дуже внаслідок усунення єврейської конкуренції, також кредит для землевласників обійдеться дорожче. Коробкові збори запроваджувалися з метою погасити пред'явлені єврейським громадам долі, заплатити за які вони не мали змоги. Основні прояви обмеження євреїв у правах:

– обмеження у правах сприяє поступовому розладу економічного положення єврейського населення, а після правил 3 травня 1882 р. стан євреїв став безвихідним;

– за порушення законів представниками будь-яких націй стягнення пред'являються тільки щодо порушників, а у випадку євреїв карою були заходи, які обмежують права всього єврейського населення; видаючи такі обмеження уряд нав'язав євреям свого роду солідарність;

– права юдеям даються не дивлячись на те, що вони євреї; в інших націй такого немає;

– для євреїв-юдаїстів завжди створюються особливі правила³⁶.

Таким чином, єврейські погроми початку 80-х рр. XIX ст. в українських губерніях Російської імперії були пов'язані з певними причинами. Християнське населення розцінювало традиційні заняття євреїв як пряму наживу за рахунок чужої праці. Визначну роль відіграли й постійні чутки про використання християнської крові юдеями при ритуальному виготовленні маці на свято Пейсах (згодом ці чутки не підтвердилися). Не випадково майже всі погроми починалися саме на християнський Великодній тиждень. Погромам підлягали будинки й майно євреїв, убивства ж самих власників не було самоціллю. У погромах проявлялась не ненависть до євреїв як до народу, а лише неприйняття їхніх методів і форм видобування засобів для прожиття, не зважаючи на християнську етику й мораль. У внутрішніх районах Російської імперії єврейських погромів ніколи не було, хоча євреї були чи не в кожному місті, і з роками у все більшій кількості, попри наявність смуги осілості. Цими ж причинами зумовлювалися погроми й гоніння проти євреїв у середньовічній Європі.

Члени вищої російської бюрократії не стояли на антисемітських позиціях, а йшли шляхом Заходу у вирішенні цього питання. На Заході від самого початку всіх євреїв ділили на натуралізованих і ненатуралізованих, щодо яких проводилася політика асиміляції. До своєї емансипації (натуралізації) у Західній Європі євреї не мали не лише політичних прав, але й не могли займатися будь-якою виробничою діяльністю. Проте в межах Російської імперії у XIX ст. зібралася більше половини світової єврейської популяції, основна маса якої була ненатуралізованою, займаючись своїми традиційними ремеслами (насамперед лихварством), які були чужими для християнської етики. У процесі створення нового суспільства Російська імперія йшла шляхом Заходу, але із запізненням на 50–100 років. Чиновники МВС постійно відряджалися до європейських країн для вивчення тамтешнього законодавства щодо євреїв. Після кожного відрядження складалися докладні звіти.

Ще одна проблема – велика кількість ненатуралізованих євреїв, перевести яких на продуктивну працю було значно важче й довше, ніж в Європі.

Російська імперія так і не змогла розв'язати єврейське питання. Влада, з одного боку, намагалася провести асиміляцію, а, з іншого, відгородити християнське населення від невідомих і небезпечних для нього джерел діяльності, що активно використовувалася євреями. Зазнавши поразки в боротьбі за асиміляцію євреїв, влада Російської імперії в 1910-х рр. порушила питання про повне виселення юдеїв-традиціоналістів за межі держави. Однак здійснити це рішення так і не вдалося.

¹ Российский государственный исторический архив (далі – РГИА). – Ф.821. – Оп.150. – Д.381. – Л.86 об., 87 об.

² Пален К.И. Тайная докладная записка виленского губернатора по еврейскому вопросу. – Женева, 1903. – С.54.

³ Документы и материалы по истории противоеврейских беспорядков 1881–1883 гг. – Санкт-Петербург, 1884. – С.16, 19, 114.

⁴ Там же. – С.7.

⁵ Там же. – С.13.

⁶ Витте С.Ю. Избранные воспоминания, 1849–1911 гг. – Москва, 1991. – С.99.

⁷ РГИА. – Ф.821. – Оп.150. – Д.381. – Л.88 об.

- ⁸ Там же. – Л.89 об., 91, 92, 92 об., 93 об., 94.
- ⁹ Документы и материалы по истории противоеврейских беспорядков 1881–1883 гг. – Санкт-Петербург, 1884. – С.22, 25, 27.
- ¹⁰ Там же. – С.13.
- ¹¹ Там же. – С.39.
- ¹² РГИА. – Ф.821. – Оп.150. – Д.381. – Л.97 об., 98 об., 100, 101 об., 102 об.
- ¹³ Там же. – Оп.9. – Д.126. – Л.20 об., 22.
- ¹⁴ Там же. – Оп.150. – Д.381. – Л.103–104 об.
- ¹⁵ Документы и материалы по истории противоеврейских беспорядков 1881–1883 гг. – Санкт-Петербург, 1884. – С.47.
- ¹⁶ Там же. – С.34–34.
- ¹⁷ Там же. – С.15.
- ¹⁸ РГИА. – Ф.821. – Оп.9. – Д.128. – Л.121 об., 217 об.
- ¹⁹ Документы и материалы по истории противоеврейских беспорядков 1881–1883 гг. – Санкт-Петербург, 1884. – С.16, 17.
- ²⁰ Там же. – С.22.
- ²¹ РГИА. – Ф.821. – Оп.9. – Д.125. – Л.532 об, 533.
- ²² Там же. – Оп.150. – Д.366. – Л.96 об.
- ²³ *Кавелин К.Д.* Наши инородцы и иноверцы. – Санкт-Петербург, 1907. – С.4, 8, 12.
- ²⁴ РГИА. – Ф.821. – Оп.150. – Д.381. – Л.194.
- ²⁵ *Гиляров-Платонов Н.П.* Еврейский вопрос в России. Составлено на основании статей и писем Гилярова-Платонова. – Санкт-Петербург, 1906. – С.44.
- ²⁶ РГИА. – Ф.821. – Оп.9. – Д.154. – Л.2–9; *Аракин Я.* Еврейский вопрос. – Санкт-Петербург, 1912. – С.75; *Быховский В.В.* Евреи в России. – Могилёв-Подольский, 1907. – С.20–22, 25, 26, 27, 30, 32, 33.
- ²⁷ РГИА. – Ф.821. – Оп.9. – Д.154. – Л.19, 31, 46–48 об., 98, 101, 112, 130 об., 138 об., 192, 216 об., 231, 235.
- ²⁸ *Ренненкампф Н.К.* Польский и еврейский вопросы. – К., 1898. – С.66, 68, 69, 70, 74, 76, 78.
- ²⁹ РГИА. – Ф.821. – Оп.9. – Д.154. – Л.187 об. – 189, 190, 191 об., 192.
- ³⁰ *Пален К.И.* Тайная докладная записка виленского губернатора о еврейском вопросе. – Женева, 1903. – С.52, 55, 56, 57, 64.
- ³¹ *Витте С.Ю.* Избранные воспоминания, 1849–1911 гг. – Москва, 1991. – С.200, 398.
- ³² РГИА. – Ф.821. – Оп.150. – Д.370. – Л.131.
- ³³ Там же. – Д.366. – Л.18, 18 об.
- ³⁴ Там же. – Д.370. – Л.101.
- ³⁵ Там же. – Оп.9. – Д.154. – Л.15.
- ³⁶ Там же. – Оп.150. – Д.370. – Л.102, 120, 128 об., 129 об., 130, 130 об.

The article examines the problem of Jewish pogroms on the territory of Ukrainian provinces of the Russian empire. Basing on the documents that are kept in Russian state historical archival depository (St.Petersburg), the author enlightens the activity of government authorities which was aimed at stabilization of situation in this region of the empire. He analyzes opinions of various groups of society.